

Олег БАГАН (Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова)

РОСІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ЧИ ПОТРІБНО/ МОЖЛИВО ВІД НЕЇ ВІДГОРОДИТИСЯ?

Несвоєчасні роздуми про складні проблеми

В Україні триває завзята дискусія, спровокована нинішньою жорстокою війною, про потребу цілковитого відмежування від всього російського: мови, політики, культури, економіки, інформаційної сфери тощо. Окремою проблемою стала заборона російської літератури в шкільних та університетських програмах навчання – відтак на медійну арену вигулькнули сотні публіцистів, політологів та журналістів, які почали навіть змагатися між собою, хто найрадикальніше крикне про заборону чогось російського. На перший погляд картина виглядає дуже просто: якщо Росія сьогодні воює з нами, то треба відгороджуватися від всього російського «великим китайським муром». Однак ця спрощеність насправді таїть в собі кілька пасток, які в майбутньому можуть принести Україні серйозні нові проблеми. Проаналізуємо їх.

Передусім зауважимо: майже ніхто не бере до уваги того, що зараз ми живемо в період глобалізації, гіперрозвинутих телекомунікацій, інтернету, які роблять весь світ цілісно близьким, і тому будь-яке відмежування від чогось є умовним, неможливим; що Україна має географічний кордон з Росією на півтори тисячі кілометрів, який неодмінно буде пропускати інформацію з «того боку»; що в Україні проживають мільйони людей, міцно зв'язаних з російською ментальністю та культурою, які напевно стануть «клітинними медіаторами» російських ідей та інформаційних потоків тощо. Тож сама ідея «китайського муру» є дещо смішною, наївною.

Проблеми нинішнього протистояння впливам Росії можна згрупувати в три категорії: **цивілізаційні, культурні і політичні**. Почнемо з першої.

Цивілізаційний простір. Якими б одіозними, по-тупому агресивними нелюдами не виявлялися теперішні росіяни в своїй більшості, як політики, так і військова маса, ми маємо усвідомлювати, що Україна й український народ протягом століть перебували з ними в **одній цивілізаційній ніші**. Що маєтєся на увазі? Тут виділимо

лише головні характеристики, бо це тема для значно ширшої розмови.

Цивілізаційно Україна і Московія в своїх історичних традиціях походять від однієї основи – Київської Русі IX–XIII ст. Саме тоді були витворені головні ментальні засади всіх східних слов'ян, включно з майбутніми білорусами (тоді кривичами, дреговичами, полочанами) та згодом цілком асимільованими новгородцями та псковцями (тоді словенами), які ґрунтувалися на звичаєвих традиціях східнослов'янських племен і їх союзів, варязькій державно-правовій системі («Руська правда») та прийнятому в X ст. з Візантії православ'ю. Ця цивілізаційна єдність східнослов'янського простору була розбита, починаючи від XII–XIII ст., новими етно-національними та геополітично-цивілізаційними процесами, які спочатку посилювали відрубність між племенами різних регіонів і витворили умови для становлення чотирьох націй (української, білоруської, новгородської, московської), а потім, вже після монгольської навали, створили умови для легкого поглинання протягом XIV–XV ст. всієї території Білорусі й більшої частини України (Волинь, Поділля, Полісся, Сіверщина) Великим князівством Литовським. Паралельно Балтійський цивілізаційний простір, епіцентром якого був торговельно-господарський союз німецьких міст Ганза, почав «втягувати» в себе великі терени Новгородської та Псковської земель. Водночас Галичина, Південна Волинь і Західне Поділля відійшли до Польської Корони.

Усі ці глобальні процеси спричинили могутню тенденцію, яка кардинально і, як потім виявилось, драматично змінила обличчя Східної Європи: **усі названі етнічні простори, окрім Московії, почали систематично вбирати в себе цивілізаційні впливи Середньої Європи**, яка своєю чергою була тоді гігантським «медіумом» для сприймання та поширення західних (окцидентальних) впливів. Відтак в Україну й Білорусь прийшли католицькі релігійні візії та постулати, латинська мова, ренесансна культура, протестантські ідеї, міська самоорганізація (магдебурзьке право), церковні братства, університетські інтелектуальні віяння – заснування університетів у Празі (1348), Кракові (1364), Печі (1367), Кенігсбергу (Кролевці) (1544) та Вільні (1579), в яких навчалися тисячі студентів із руських земель, які приносили на руські землі ідеї гуманізму, раціоналізму, вишуканого світського мистецтва як противаги до попередньо засвоєної переважно конфесійної культури візантійської традиції. Тож на землях Білорусі й України сформувалася нова ментальність, яка була альтернативою до суто православної ментальності тодішніх московитів. Так Східна Європа у східнослов'янських вимірах розділилася на дві частини: **окциденталізовану й неокциденталізовану**.

У XVI ст. на цей простір почала наступати нова цивілізаційна потуга – Польське королівство – дуже окциденталізована держава, проіннята яскравою ренесансною культурою і мистецтвом, з геополітичною візією об'єднання

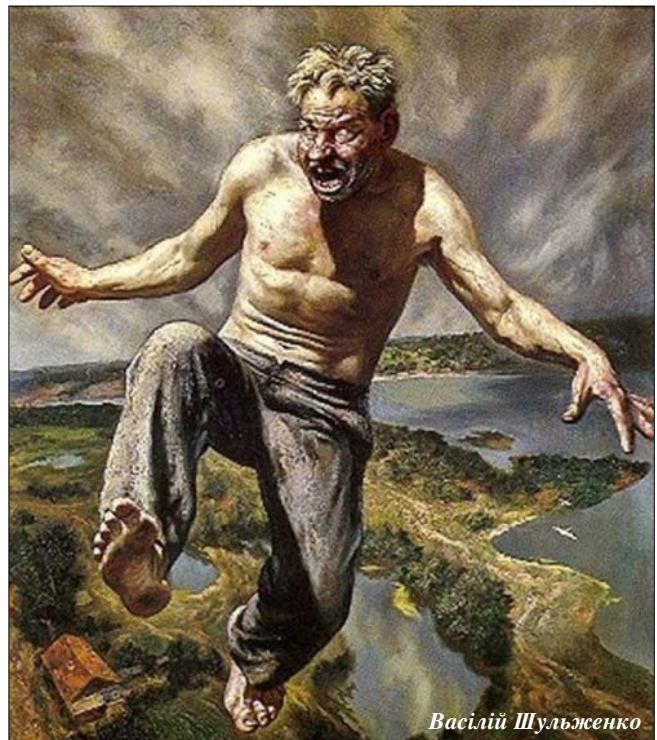
різних народів, з ідеєю католицького місіонерства. Піком цього процесу стала Люблінська унія 1569 р. і створення Речі Посполитої як нової космополітичної держави, що об'єднувала через династичні союзи з Угорською Кораною різноманітні регіони й етноси від Балтики до долини Дунаю, від Познанщини до Дніпра. Це ще більше посилювало окциденталізацію ментальності й культури руських земель, які опинилися в її складі. Так розпочалося нове протистояння між двома частинами Східної Європи – прозахідною й ортодоксально візантійською – в суті своїй між Середньою і Східною Європами, оскільки цивілізаційний кордон окциденталізації просунувся аж до Дніпра, а Київ став культурним форпостом цієї глибинної тенденції, з його латиномовною та польськомовною літературами, яскравим бароковим мистецтвом, західними філософськими ідеями в творах його інтелектуальних лідерів.

Наприкінці XVI ст. вибухають активні націотворчі процеси в Україні (руси́нстві) як реакція на раповий і переможний польський наступ. Як альтернативу до нього нові руські ідейні лідери формують свій *контрнаступ*, який вони будують на засадах традиційної православної візантійської культури: діяльність князя Костянтина Острозького, засновника Острозької академії, творчість і діяльність богословів та культурників Стефана і Лаврентія Зизаніїв, Герасима й Мелетія Смотрицьких, Христофора Філалета (псевдонім), Івана Вишенського, Памви Беринди, Єлисея Плетеницького, Тарасія Зорки, Кирила Транквіліона-Староверховського, Захарія Копистенського, Іова Борещького, Ісаї Копинського та ін. Ці автори розпалюють завзяту релігійну полеміку, яка стає домінуючою в українській свідомості. Суттєвою підмогою їм стають міські церковні братства, які виникають в багатьох містах України та Білорусі й об'єднують активних представників нового українства. Завершенням цього процесу національно-культурного піднесення стала діяльність і творчість таких багатогранних постатей, як Петро Могила, засновник Києво-Могилянської Академії, Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Йоанікій Галатовський, Стефан Яворський та Феофан Прокопович. Ці діячі розвинули й утвердили великі ідеї в Україні, які до сьогодні значною мірою визначають наш менталітет і світогляд. Це в основних своїх накресленнях була програма, що православний світ має відчувати свою єдність, що тільки через відродження візантійських культурних традицій можливе піднесення Русі-України, що єдиною військово-політичною опорою українства є козацтво православне, а головними викликами та ворогами для України суть Унія, польська ідентичність та католицизм. У такий спосіб провідні українські інтелектуали мимоволі відкрили широкі шляхи для нового об'єднання всього православно-східнослов'янського цивілізаційного простору, який перед тим постійно розходився за національними та цивілізаційними тенденціями, та для розвитку московського імперіалізму, який натоді вже перебував в стані великого розгону (анексія Великим князівством Московським Тверського й Рязанського князівств, Новгородської та Псковської земель, Казанського та Астраханського ханств тощо).

Таким чином, Україна влилася в нові процеси творення *єдиної православної цивілізації*, культури на основі церковнослов'янської писемної традиції, нової православної ментальності як кардинально ворожої до Окциденту й окцидентальної культури, тобто до Середньої Європи, попри те, що самі українці надактивно переймали середньоевропейські культурні віяння і форми соціальної та громадянської організації (ренесансне мистецтво, ідею національної мови, тому здійснюються переклади Святого Письма і розвивається українська філологія, становлення

ремісничих цехів, братств, засвоєння барокових віянь, етики лицарства тощо). Протягом XVII–XVIII ст. тисячі талановитих українців (і білорусів) переселилися до Московії, несучи туди західні ідеї, вищі зразки мистецтва, церковні новаторства, соціальні динаміки. Наслідком цього в Московському царстві у 1653 – 1667 рр. стався церковний розкол, який кардинальним чином визначив долю московської самосвідомості та культури в подальші століття: влада і велика частина Церкви на чолі з митрополитом Никоном пішли на оновлення релігійності, а інша, низинна, частина Церкви на чолі з протопопом Авакумом пішла у глибоке підпілля та розселення в віддалені землі безмежної країни, яка тоді вже охоплювала й простори Сибіру. Це, з одного боку, створило перший виток до модернізації Московії, а з іншого, заклало глибинні розходження морального та світоглядного змісту в її суспільстві, оскільки розкольники-старовіри стали тією основою, на якій визрівали внутрішній опір і бунтарство, майбутній запеклий революційний рух в Росії (Н.Бердяєв).

У ході цих надзвичайно бурхливих подій відбулася не тільки інкорпорація українських («козацьких») земель до складу Московії в 1709 р. внаслідок Полтавської битви й повністю у 1764 р. внаслідок ліквідації автономії Гетьманщини, а й розпочалися процеси творення нової, вже *російської нації*, в еліту якої проникли тисячі талановитих і активних українців та білорусів. Символічними посталями цього українсько-білоруського впливу на формування нової російської нації є гетьман Кирило Розумовський (1724 – 1803), засновник Російської Академії, керівник автономної Гетьманщини, впливовий державний діяч за правління цариці Єлизавети I; державний канцлер імперії Олександр Безбородько (1747 – 1799), завзятий реформатор, фундатор російської міжнародної політики кінця XVIII ст., який вельми посприяв приєднанню до імперії великих земель на Півдні України, анексії Криму тощо; значні художники Дмитро Левицький (1735 – 1822) і Володимир Боровиковський (1757 – 1825), засновники нової школи російського малярства; композитори Артем Ведель

Василь Шулженко

(1767 – 1808), Дмитро Бортнянський (1751 – 1825) та Михайло Глінка (1804 – 1857), засновники російської музики, яка вже в 2-й половині XIX ст. здобула світове визнання; ціла плеяда письменників – від Симеона Полоцького (1629 – 1680), Георгія Кониського (1717 – 1795) й Григорія Сковороди (1722 – 1794) до Миколи Гоголя (1809 – 1852) й Григорія Данилевського (1829 – 1890) чи Олексія Толстого (1817 – 1875), які великою мірою створили духовні й естетичні основи російської літератури нової доби; філософи Орест Новицький (1806 – 1884), Сильвестр Гогоцький (1813 – 1889) та Памфіл Юркевич (1826 – 1874), які в середині XIX ст. розбудували основи російської філософії, яка від кінця XIX ст. прудкала свою яскраву лінію в розвитку світової філософської думки (включно зі здобутками таких надзвичайно талановитих, творчих, всесвітньовизнаних напівукраїнців за походженням, як Владімір Соловйов, Дмитрій Мережковський і Ніколай Бердяєв!). Інакше кажучи, внесок в нову російську ідентичність елітарних українців і білорусів був колосальним. (Тему внеску білорусів, таких, як державний діяч часів Катерини II Григорій Потьомкін чи ліберальний історик і публіцист, редактор провідного російського журналу «Вестник Європи» Михайл Стасюлевич, залишаємо за рамками цієї статті).

Отже, наш перший концептуальний висновок: Російська цивілізація, яка витворювалася впродовж XIV–XIX ст., великою мірою постала на українському історичному й культурному ґрунті; українці масово й активно співдіяли з нею, особливо в XVII–XVIII ст.; українські впливи були глибинними і маркантними, такими, що надавали нових ознак і характеристик цій цивілізації. Водночас російський цивілізаційний досвід – створення деспотичної державницької традиції, потужні імпульси до автаркії, самозамикання, релігійно-церковний формалізм і фанатизм, перебільшена вага колективізму як антиномії до західного індивідуалізму, офіційне великодержавництво й шовінізм в ідеології – є для українців прикладом того, якою *не мала* ставати православна й візантійська руська душа. *Тож пізнання, аналіз і осмислення цього російського цивілізаційного досвіду, в багатьох вимірах негативного, є для нас неодмінною умовою глибшого самопізнання, цілісного відитовхування від нього* і також підставами для розбудови на основі цього критичного аналізу своєї *власної цивілізаційної концепції* з розумінням наших органічних середньоевропейських (окцидентальних) традицій.

Вивчення й усвідомлення української участі в творенні російської цивілізації – це пізнання того, як модифіковувався православно-візантійський культурний простір, яких набирав ознак, які плідні імпульси та ідеї в собі він містить. Це також і наш досвід, який ми можемо «прикласти» до свого нового культурного коду, адже в умовах імперської культури, позбавленої психологічного комплексу «жити в постійній обороні», великі таланти творили з більшим розмахом, з відчуттям ширших завдань.

Культура. Українська культурна самосвідомість закоріненена в добу Київської Русі і її фундаментальними складовими є *православна духовність, церковнослов'янські писемні традиції, слов'янські світоуявлення*, підсилювані великоморавськими, болгарськими, згодом чеськими й польськими ідейно-естетичними впливами, які приходили до нас протягом XI – XV ст. У XV–XVI ст. через латиномовну літературу, ближчі університети як центри освіти та ідей, віяння просвітництва (перед тим – чеського гусизму) українська культура набула окцидентальних ознак, які стали перевагою в «бароковому» XVII ст. Український класицизм і просвітництво як стилі мислення розвивалися вже більше в рідній новій російській культурі, тому уяв-

лення про них можна мати, знаючи весь контекст російської культури XVIII ст. Віховими постатями цієї культури є С. Яворський (1658 – 1722) та Ф. Прокопович (1677 – 1736), а закінчується вона тільки на творчості І. Котляревського і Г. Квітки-Основ'яненка, які нібито є зачинателями нової української літератури (насправді вони лише «влили» народну українську мову в естетико-стильові матриці класицистично-просвітницької літератури, а національної свідомості, що вони починають щось *нове*, вони ще не мали).

Український романтизм (крім галицького його варіанту) зародився в тому ж російському культурному контексті і без його розуміння неможливо збагнути імпульси та ідеї українських романтиків (творчість І. Срезневського з його епохальним альманахом «Запорожская старина», Харківський гурток поетів: М. Петренко, Л. Боровиковський, А.Метлинський, О. Корсун, М.Костомаров). Гігантська творча постать Т. Шевченка великою мірою розірвала цей контекст (для Т. Шевченка взірцевим поетом є більше цілком середньоевропейський А. Міцкевич, під очевидним впливом якого написані такі його архітвори, як «Великий лях», «Кавказ», «Сон (Комедія)», «Сотник» та ін., що першим дослідив галицький літературознавець Олександр Колеса в студії «Шевченко і Міцкевич» 1894). Однак могутні потоки російської культури, яка розквітла у середині XIX ст., втримали нову українську інтелектуальну еліту в її рідній. Яскравими символами-прикладом цього є такі дві великі особистості, як М. Костомаров і М. Драгоманов. Система їхнього світогляду й їхніх цінностей цілком формується визначальною парадигмою тодішньої російської культури: гуманізм, прогресизм, космополітизм, а далі – соціалізм.

І знову з'являється маркантна постать, яка силою свого духу й інтелекту пробує розірвати російський культурний контекст: Пантелеймон Куліш. Він засновує перший українськомовний журнал «Основа» (1861–1862), націоналізує письменство через широку й різноманітну тематику й проблематику з великим національним духом, реформує правопис, який починає відрізнятися від російського, стає першим літературним критиком із національним світоглядом, формує нову публіцистику, тобто виховує в українстві громадянську свідомість, розгортає широку співпрацю з політками, перекладає живою народною мовою Біблію і західноєвропейських класиків (Шекспіра, Байрона, Гете та ін.). У 1860-і рр. великою допомогою для П. Куліша стає Галичина, де формується нове покоління культурників-народовців: К. Климкович, Ф. Заревич, К. Горбаль, А. Вахнянин, О. Партицький, О. Огоновський, В. та О. Барвінські та ін. Через Галичину в українську культуру приходять потужні середньоевропейські впливи (австрійські, польські, чеські, сербські, словацькі, хорватські), тут поступово формується національне й громадянське суспільство, розвивається самобутня українськомовна преса (газети «Батьківщина», «Діло», журнали «Правда», «Зоря», «Народ», «Життя і слово»). Власне, через це галицька лінія нашої культури має до сьогодні таку вагу (не завжди усвідомлювану нами), адже вона повернула в Україну потужний *вплив Середньої Європи* і цим врятувала решту України від цілковитого цивілізаційного поглинання Росією.

Завершує цей культурний процес геній І. Франка, який надає українській культурі *національної самобутності*. Творчість І. Франка художня, публіцистична і наукова є яскравим *середньоевропейським феноменом* в усьому: синтетичність мислення, художній еkleктизм, велика інтимність стилю, дивовижне поєднання патріархальних і урбаністичних настроїв. Ці ознаки є в усіх ве-

ликих письменників Середньої Європи: від Ш. Петефі й К. Міксата до Б. Пруса й В. Реймонта.

Усі ці імпульси *назавжди* відривають Україну від російської цивілізації і культури. Лише брутальна реінкарнація Російської імперії як Червоного Мордору (Советського Союзу), з його большевицьким терором й тоталітаризмом, втримує силоміць українську культуру в російських штучних рамках в наступну добу: 1920 – 1990 рр. Тоді Москва, використовуючи сувору цензуру й безглузді ідеологічні заборони, нисильницьки вилучає з української культурної свідомості тисячі імен письменників, науковців і митців. Через примусове введення художнього методу «соціалістичного реалізму» (який насправді був формою прислуговування владі й пропаганди російської зверхності) вона знову міцно «пришпилює» українську культуру до російської цивілізаційної основи.

Однак ми повинні усвідомлювати, що українська культура в період своєї інтенсивної націоналізації між 1860-м і 1920-им роками постійно вела широкий ідейно-естетичний діалог з російською культурою, яка була тоді для неї своєрідним *великим медіумом* у спілкуванні зі світом. Так, українська культура постійно, починаючи від кволик кроків Г. Квітки-Основ'яненки і бурхливих нуртів Шевченкового слова, відштовхувалася від російської, вела наполеглу роботу, насамперед діями В. Антоновича, М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, О. Огоновського, А. Чайковського, Б. Грінченка, О. Маковея, В. Щурата, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, Лесі Українки, до усамостійнення й увираження себе і врешті стала цілком *органічною і по-середньоевропейськи багатою культурою*. Та неможливо заперечити, що її *інтелектуально-ціннісні параметри*, насамперед на Наддніпрянщині, визначалися російським культурним контекстом, як би глибоко не розуміли потребу заперечення / відкидання усього російського більшість з названих подвижників нашої культури.

Тож нинішнє розуміння цього діалогу мало б бути наступним (тут за приклад візьмемо тільки художню літературу, але ці висновки стосуються й інших сфер творчості): нурти й здобутки російської літератури з її великим громадянським скептицизмом (А. Грібєєдов, А. Пушкін, М. Лермонтов, К. Батюшков), з її блискучими стильовими та критичними звершеннями (М. Гоголь, М. Салтиков-Шчєдрін, І. Тургєнев, Л. Толстой, І. Гончаров), з її глибоким психологізмом та духовними роздумами (Ф. Достоевський, Л. Толстой, А. Чехов) *сприяла поглибленню й урізноманітненню українського літературного дискурсу*; якщо сьогодні ми відгородимося від цієї літератури, то завтра нам цілком *незрозумілими* стануть підвалини й імпульси творчості більшості українських класиків ХІХ ст., передусім великих українських письменників-реалістів. Так само нам буде незрозумілим феномен українського літературного модернізму, та ґрунтовна перебудова естетичної системи, яка сталася в творчості П. Тичини, М. Хвильового, М. Куліш, Є. Плужника, М. Зерова, Є. Маланюка, О. Стефановича, О. Ольжича та ін., якщо ми не будемо добре знати нурти російського модернізму (символізуємо його іменами В. Брюсова, А. Белого, А. Клюєва, А. Блока, Н. Гумільова, В. Маяковського).

Росія, справді, створила велику «літературні цивілізацію», головними причинами чого були наступні: а) системне й широке засвоєння західної культури, яке організовувала й фінансувала російська багата держава від ХVІІІ ст.; б) постійне залучення до творення російської літератури талантів з покорених імперією народів (великий відсоток російських літераторів, критиків, філософів, на-

уковців мав неросійське походження або наполовину іноетнічне); в) вдале створення в російській культурі від початку ХІХ ст. атмосфери великого духовного розмаху, імперіальної маєстатичності, цивілізаційного місіонерства, що завжди будило російських авторів до інтенсивних пошуків нового, плекання національної гордості, відчування себе на вістрі всесвітнього поступу, стимулювало творчу активність.

Однак в усій цій інтерпретації російської культурної / літературної теми в нас має нині бути одне «але»: *вивчення, тлумачення та сприйняття російської культури / літератури повинно відбуватися в річищі концептуальної відстороненості наукової критики*, або, як це ще називається в сучасних наукових методиках, в річищі *постколоніальної інтерпретації*. Тобто потрібно є ментально-ціннісна перебудова в мисленні передусім українських науковців, також вчителів та публіцистів, в напрямку *від прославляння всього російського до тверезого раціонального аналізу його*. Сучасний українець повинен зрозуміти, як у велетенській державі-імперії була створена справжня культурна еліта, як ця еліта виявилася заручницею монархічно-агресивної державної системи, яка вимагала від неї вірнопідданства, казенної пропаганди, імперських ідей; як з цього в російському суспільстві розвинувся великий моральний та ідеологічний конфлікт, внаслідок чого більше і краща частина цієї еліти перейшла в опозицію до держави, як згодом на цьому ґрунті виникли радикальні, ліві, революційні ідеї в російській культурі, які повели всю імперію й цивілізацію до катастрофи большевизму; як духовні й літературні велетні російської культури, такі, як М. Гоголь, Ф. Достоевський, Л. Толстой, М. Горький, А. Блок та ін., часами вимушені були підігравати імперсько-шовіністичній пропаганді, створювати фальшиві художні ілюзії, переживати болісні морально-психологічні роздвоєння, мучитися і, відповідно, народжувати химерно-патологічні художні твори; як російська література сприяла або була байдужою до асиміляції поневолених Росією народів; як і чому російська література була відображенням духовних та естетичних пошуків цих народів, наскільки повно і вдало вона синтезувала їхні ментальні та інтелектуальні імпульси, які пласти традиційної культури різних націй асимілювала в собі; як трагічно російська література, постійно перебуваючи в моральному роздвоєнні (ніби і з імперією, і водночас з порабському підневільним народом), опинилася в фатальному стані вдавання, фальші, «хлестаковщини» (Є. Маланюк) і цим привчала російське суспільство до імітаторства, позерства, перебування в ілюзії; як російська література несла в собі страшні ментальні вади й комплекси російського етносу усі його нахили до деспотизму й жорстокості, грубий матеріалізм, плебейський охлократизм, брутальність, ксенофобію і як це все по-карикатурному й деструктивно вилилося в т. зв. «естетиці соціалістичного реалізму» в комуністичний період. Саме такий підхід та аналіз до російської тематики уможливить те ментально-інтелектуальне відсторонення, яке сьогодні є нам хочтея потрібним. Прямолінійні й грубуваті заборони, навпаки, можуть викликати в суспільстві спалах якраз зацікавлення російським як *«несправедливо забороненим»*, стануть причиною того, що вже невдовзі ми зовсім не будемо розуміти російську цивілізацію, на об'єктивну спів дію з якою ми історично причетені.

Політика. Від ХІV ст., а в зародковому вигляді від ХІІ ст., коли відбувалися перші жорстокі походи на Київ суздальських князів, Україна перебувала в геополітично-цивілізаційному протистоянні з Московією. Наступ на укра-

їнську (і білоруську) етнічну територію цивілізації Середньої Європи у XIV–XVI ст., який ми описали вище, призвів до глибокого *ментального розходження* між українським і московським народами. Від XV ст. Московія почала виворювати особливо агресивну ідеологію *експансії*, власного *месіанізму, гегемонії*. Підставами для цього послужили кілька чинників, головні з яких були наступними. У IX–XI ст. слов'янські племена радимичів і в'ятичів, частково кривичів, словенів та сіверян, просуваючись на північ, в долину ріки Ока та у верхів'я Волги, відкрили там багатий, але рідко заселений, густо-лісовий простір, який згодом назвали Заліссям. Там вони зустрічали невоєвничі, зі збірально-лицькою культурою, малочивілізовані племена угро-фінських народів (чудь, меря, водь, мешера, черемса, мокша та ін.), які легко піддавалися асиміляції. Згодом, у XII–XIII ст., додалася нова хвиля тепер вже руської колонізації, яку в основному організували київські та чернігівські князі. Відтак на теренах майбутньої Московії постали міста Переяслав, Перемишль, Галич тощо, що вказує на джерела цієї колонізації. Християнізовані русичі завзято ширили нову віру серед деяких угро-фінів і це додавало їм великої моральної сили *місіонерів*, переконувало у власній *вишчості*. Кілька століть слов'яни-русичі звикли жити в своїх новозаснованих «городах» серед язичницько-відсталого моря місцевих угро-фінів і дивитися на них згорда. Відтак коли у XIII ст. почалися активні процеси з творення нового етносу московитів (князювання Александра Невського, Івана Калита, Дмитра Донського, Василя I), то в ментальність цього етносу глибоко увійшла ідея про власне *покликання, перевагу, священну місію* усмирятися й цивілізувати диких язичників.

У XIII ст. вся Володимиро-Суздальська земля була завойована монголами. Наближеність до степового простору й малий опір загарбникам спричинили те, що надалі, в XIV ст., Московське князівство стало улусом Золотої Орди. Особливо, коли князі Олександр Невський та Іван Калита віддано послужили Орді як її сатрапи (Іван Калита придрушував повстання Твері проти Орди). Саме Іван Калита (князував у 1325 – 1340 рр.) переніс центр Володимирського князівства з Володимира на Клязьмі до Москви і розбудував місто. Тож у наступні століття ординські традиції були визначальними для Московії: жорстокість влади, повна зневага до народної маси, деспотизм і культ державної системи визиску, культ сили і покори, абсолютна нерозвиненість громадянської свідомості, крайній матеріалізм (у всіх степових народів матеріальне багатство вважається головним критерієм виживання й самоствердження) стали характерними ознаками її буття. Паралельно Московія здійснила один важливий і, як це потім підтвердила історія, стратегічно вдалий ідеологічний крок: *з церковних книг вона витягнула ідею величчя Візантії як імперії, ідею винятковості й спасенності православ'я*. Це, з одного боку, врятувало її від будь-якої асиміляції, а з іншого, надало їй великої моральної сили здійснювати свою державну місію.

У 1480 р. за Івана III Московське князівство цілковито позбулося залежності від Золотої Орди, яка тоді вже йшла до занепаду. Це дало їй моральні підстави шукати собі нове ідеологічне підґрунтя для розвитку власного імперіалізму. І таке підґрунтя швидко знайшлося. Монах Псковського монастиря Філофей у листах до князя Івана III і Василя III (1505–1525) сформулював ідею «Третього Риму»: мовляв, два «Рими» – власне Рим і Константинополь – упали і їхню місію має перебрати Москва. Це дало Московській державі маєстатичності, концептуальності, релігійної натхненності. Хоча малописьменний

Філофей висловив цю ідею дуже туманно, сумбурно, без ніяких реалістичних окреслень і мотивацій, але вона сподобалася московським князям і увійшла в їхню офіційну пропаганду, проникла в маси. До неї невдовзі додалися ще дві великі ідеї, які визріли в головах різних московських церковних книжників та грецьких висланників, які почали переселятися сюди від XV ст. Перші обґрунтували теорію «собиранія земель русских», тобто кончої потреби інтеграції всіх руських земель під орудою Москви, частина з яких перебувала в складі Великого князівства Литовського та Польщі. Другі стимулювали ідею єдності православного світу, накресливали утопійний план відвоювання в турків Константинополя, що й мала реалізувати Москва, натоді єдина повністю самостійна і найсильніша православна держава на Сході Європи. Усі ці ідеї звів до купи, опрацював і перетворив на державну програму Московії велемудрий та підприємливий митрополит Макарій у середині XVI ст., коли він був головним радником царя Івана IV Лютого. (Див. докладніше про це в студії О.Оглоблина «Московська теорія Третього Риму в XVI – XVII ст. // в кн.: Москва – Третій Рим: Походження міфу / Упоряд. Є.Калужний. К.: Смолоскип.2021. С.226 – 242). Це й стало московською геополітичною доктриною на довгі століття, фактично дотепер.

Сукупно ці ідеологеми намалювали перед Московією одне глобальне стратегічне завдання: стати гегемоном в Східній Європі. Тому експансія Московії тривала і на схід, в долину Волги (анексія Казанського і Астраханського ханств), і на південь, в Прикавказзя (просування долиною Дону та в Ставропольські степи), і на північний захід (Лівонська війна 1558–1583 рр. за вихід до Балтійського моря). І головне: Московія беззастанно розгортала загарбницькі війни проти Великого князівства Литовського (їх було офіційно п'ять: 1492 – 1494 рр.; 1500 – 1503 рр.; 1507 – 1508 рр.; 1512 – 1522 рр.; 1534 – 1537 рр., хоча звичайні грабіжницькі напади на прикордоння ВКЛ відбувалися в XV ст. майже щорічно!), бачачи в його просторі безмежні багатства й перспективи для себе. Реакцією на це стало об'єднання ВКЛ із Польською Короною в 1569 р. й утворення Речі Посполитої як такої собі союзної держави. Проте це мілітарне зміцнення Середньої Європи лише на кілька десятиліть відтягнуло проникнення Московії в західноруський простір. І тут допомагати їй мимовільно взялися українські насамперед (білоруські меншою мірою) православні догматики й фанатики.

У самому кінці XVI ст., особливо після прийняття Берестейської Унії 1596 р., в Україні розпалюється богословська полеміка щодо змагань православ'я з католицизмом (діяльність і творчість С. і Л. Зизанів, Г. і М. Сморницьких, Христофора Філалета, І. Вишенського, З. Копищенського, Ю. Рогатинця та ін.). Це призвело, з одного боку, до великого емоційного напруження в українському суспільстві, а з іншого, до втягування у фанатизовану боротьбу козацтва як мілітарної сили: відновлення православної митрополії в 1620 р. за сприяння козацького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Формується ціла нова плеяда церковних діячів – Йов Борецький, Єлисей Плетенецький, Ісає Копинський, Тарасій Зорка, Лазар Баранович та ін., – які розгортають релігійну агітацію за консолідацію православного світу, за союзництво із Московією. Це призводить до фатального розламу в українському суспільстві: одна його частина залишається вірною тій цивілізаційній тенденції, яка витворилася ще в XV ст. й означала зближення українства з Окцидентом, переймання західної культури, здійснення поступових соціальних, церковних, правових реформ в напрямку до здобуття ци-

вілізаційного рівня народів Середньої Європи (тому в Україні поширювалися латинська і польська мови, розквітала культура бароко, розвивалася Унійна Церква); друга частина взялася активно розпалювати нетерпимість до католицтва, поляків, всього західного (ренесансного за духом), бо «поганського». На цьому протистоянні вибухнула хвиля Хмельниччини, яка синтезувала в собі стихійний український націоналізм і протестність православних. Подальша історія є надто відомою: Москва радо скористалася з такого щедрого подарунку і вже до 1709 р. приєднала всю територію Лівобережної України і внаслідок перемоги в Північній війні над Швецією перетворилася на європейську суперпотугу.

У такий спосіб, від початку XVII ст. Україна великою мірою *сама себе прилучила до російської цивілізації та імперії*, які тільки-но розросталися. Надалі політичне, громадське, соціальне, культурне життя українських еліт було щільно пов'язане з цією цивілізацією і державою. Українці формували інтелектуальні й естетико-мистецькі нурти в них, впливали на ідеологію та стратегію імперії, як Ф. Прокопович, Г. Кониський, О. Розумовський, О. Безбородько та ін., витворювали її соціальні й культурні цінності. Цілі генерації українських управлінців, церковників, освітян, публіцистів, культурників та письменників Наддніпрянщини прилучилися до витворення в Росії атмосфери ненависті до всього католицького, західного, польського. На таких «ідеалах» православного фанатизму й ортодоксії виховувалися цілі верстви, передусім серед інтелігенції та містян.

На початок XIX ст. ця тенденція спричинила масову русифікацію українства в межах імперії, витворила з більшості міст Наддніпрянщини «великі генератори» такої русифікації. Нові українські еліти, як культурні, так і політичні, аж до Революції 1917 р. перебували в ціннісно-інтелектуальній ніші Росії й російської культури, що й обумовило тоді поразку Національної Революції, оскільки більшість населення Наддніпрянщини була великою мірою зрусифікованою в усіх аспектах – ментальному, політичному, громадянському, культурному.

Цілковита залежність України від комуністично-російського державного пресу в наступну добу є надто зрозумілою і не потребує коментарів. Наслідком цього стала ще масовіша русифікація людності України та переймання нею ментальних стереотипів Російської імперії (наприклад політичного міфу про «навіки разом» між Росією та Україною).

Отже, майже чотири сторіччя Україна перебуває в тісних цивілізаційно-політичних стосунках з Московією. Цю велику й тяжку спадщину не так легко подолати. Її неможливо відкинути в один момент, рішучим кроком заборони всього російського. Не важко передбачити, що після завершення нинішньої російсько-української війни у нас відразу виникне нова проросійська партія, а скоріше їх буде навіть кілька. Про це промовляють і ті сотні тисяч наших співгромадян, які тихо чекають «на Путіна», і та вперта прив'язаність до російської мови, яку ще демонструють мільйони з них, і та культурно-ментальна прив'язаність до російського простору панівних соціальних верств населення південно-східних регіонів України.

Якщо ми сьогодні заборонимо всі російські ЗМІ, перекриємо шляхи інформації про політичну ситуацію в Росії, про російський цивілізаційний феномен, то завтра неодмінно в нас виникнуть великі соціальні групи й цілі страти, які будуть агітувати зазирнути в «російський рай», який «кляті українські націоналісти» очорнили й закрили для «передового українства». І це буде закономірним

явищем, бо ці страти звикли впродовж століть жити в єдності з цим цивілізаційним простором, а історичні інерції долаються дуже важко, на це потрібні комплексні зусилля і концептуальні заходи.

Тому, щоб цього не відбулося, вже зараз в Україні потрібно засновувати *культурологічні та політологічні центри, інформаційні консорціуми*, які б систематично займалися вивченням російського суспільства, його ідеологічних течій, культурних явищ, господарської проблематики, інтелектуальних традицій і передавали правду про них в український інформаційний простір. Не можна просто демонізувати Росію і все російське (бо оновлена Росія в якійсь прикрашеній формі через деякий час знов прийде в Україну з новими «данаїськими дарами» і нею легко спокусяться мільйони століттями русифікованих українців), натомість вартує зробити Росію *зрозумілою, передбачуваною, демістифікованою*.

Загальні висновки. Проведений аналіз трьох аспектів українсько-російських стосунків в історичному розтині підводить до таких висновкових тез:

- цивілізаційні основи України й Росії мають багато *спільних джерел*, які немудро ігнорувати;
- український діалог із сусідньою імперією має будуватися на *усвідомленні* ментальних та культурних характеристик російського етносу;
- загальний цивілізаційний тиск Окциденту, який від XIII ст. почав переживати свій *furor period*, своє велике піднесення в усіх сферах, призвів до *цивілізаційного наступу* Середньої Європи на Європу Східну, що на початковому етапі особливо інтенсивно здійснювалося через розростання Великого князівства Литовського, яке охопило всі білоруські й велику частину українських земель;
- цей наступ обумовив глибокий *ментально-цивілізаційний конфлікт* між ортодоксальною православною Московією та рештою руських земель;
- у XVII ст. у парадоксальний спосіб окциденталізація України й Білорусі була зупинена *стихійним націоналізмом та православним фундаменталізмом*, що витворило постійну суспільно-культурну тенденцію передусім в українському суспільстві до плекання антизахідних, антикатолицьких, антипольських переконань;
- ця тенденція *спровокувала московський наступ* на Україну в усіх напрямках: політичному, релігійному, культурному, соціальному;
- ідейну спадщину цієї тенденції *православного догматизму* Москва використовує до сьогодні для того, щоб проникати в український соціум, ця спадщина є вагомою для мільйонів українців;
- нинішня Україна не може відгородитися від Московії як колишньої метрополії так, наприклад, як відгородилися після національного визволення Сербія і Болгарія від спадщини Османської імперії, яка була їм абсолютно чужою, тому потрібен *певний консенсус, спеціальна інтелектуально-аналітична та пропагандивна робота* для концептуального перевиховання українського суспільства у його погляді на все російське;
- тисячі талановитих українців доклалися до розбудови російської цивілізації, їхній досвід потрібно використати для того, аби *зрозуміти всі помилки наших предків*, зрозуміти, як Росія перетворилася на *Анти-Європу* і не зуміла трансформуватися під впливом Середньої Європи, яка все-таки кардинально змінила Україну;
- від XVII ст. російський культурний контекст був суттєвим для України, в ньому сформувалися тисячі творчих українців, і сьогодні ми повинні *вивчати досвід* тих, які поборювали російські впливи, і тих, хто фатально підігравав

ім – обидва ці досвіди є цінними, оскільки вони дають приклади яскравих творчих здобутків, які не варто забувати;

– безперечно, що в сучасних українських школах має бути кардинально зменшене вивчення російської літератури, однак не в університетах: нові українські еліти повинні, поперше, знати головних представників українського ідейно-мистецького впливу на російську культуру, по-друге, розуміти специфіку критики самими провідними російськими авторами (А.Пушкін, М.Лермонтов, М.Гоголь, І.Тургенєв, М.Салтиков-Шчєдрін, А.Островський, Л.Толстой, І.Гончаров, Ф.Достоевський, А.Чехов, І.Бунін та ін.) російської ментальності та цивілізації, а по-третє, по-філософськи осмислювати найвищі письменницькі здобутки російської літератури, бо ніхто так глибоко не передав трагедію «маленької людини», як М.Гоголь, ніхто не володів стилем письма з такою легкістю, як І.Тургенєв, ніхто з такою дошкульністю та викривальністю критики не описав жахиття Російської імперії з моральними виродженнями цілих верств, бюрократичними знущаннями системами, загальною деградацією громадянства, як М.Салтиков-Шчєдрін, бо в інших літературах не було з такою моральною силою поставлено проблему міщанського всотування людини та потреби духовних пошуків особистості, як в творах Л.Толстого, зокрема в романі «Анна Карєніна», бо жоден інший письменник не відчув так гостро загрози наступу матеріалізму та раціоналізму (позитивізму), як Ф.Достоевський, не скритикував ідей нігілістів та соціалістів, не показав процеси зародження тоталітаризму у вигляді большевизму (романи «Ідіот», «Біси», «Підліток», «Брати Карамазови»), як цей напівукраїнець (по лінії батька він був нащадком уніяського священника з Поділля); тож, якщо ми сьогодні позбавимо українську молодь інтерпретувати ці важливі проблеми, то завтра вона буде набагато біднішою духовно й інтелектуально: *класична російська література не є відповідальною за становлення і розвиток російського імперіалізму та шовінізму*, навпаки, часто вона є нам союзником в тому, аби *збазнути фатальну роль Росії в Європі і світі, зрозуміти вади й проблеми її сучасного та культурного буття*;

– твори російських авторів-класиків повинні видаватися в Україні з фаховими передмовами та коментарями русистів нової формації, які б пояснювали всю *специфіку російської культури, тлумачили її імперський сенс, антидемократичні тенденції, національну зверхність* до інших народів як вияви глибинних сутностей російської ментальності, сама російська історія повинна постати в правдивому висвітленні, без прикрас та фальсифікацій;

– інтелектуальний та філософський дискурс Російської імперії XIX – XX ст. є важливими та повчальними для нас в кількох аспектах: 1) через них ми усвідомлюємо *становлення і роль* провідних українських інтелектуалів і культурників – від Михайла Максимовича та Осипа Бодяньського до Богдана Кістяківського та В'ячеслава Липинського, від Павла Житецького й Олександра Лазарєвського до Юрія Шевельова й Василя Біднова; 2) вони демонструють водночас і ті форми й шляхи ідейного прямування Росії до принципів та ідеалів Європейської цивілізації, які реалізовувалися найбільшими й творчими талантами російської культури, і ті тенденції до фанатичної ідеологізації інтелектуального дискурсу та витворювання в ньому *тоталітаристських тенденцій* як з правого (А.Хом'яков, Н.Данілевський, М.Катков, Ф.Тютчев, К.Леонтьєв, К.Побєдоносцев, І.Ільїн, Н.Трубецкой та ін., аж до ідеологів «Чорної сотні»), так і з лівого ідеологічного флангу (М.Бакунін, Н.Чернишевський, П.Ткачов, Г.Плєханов, В.Лєнін, Л.Троцький, А.Луначарський та ін.); 3) вони по-

казують ту кардинальну лінію *морально-ціннісного розламу*, яка пролягла між Росією і рештою Європи внаслідок цивілізаційно-ментальних розходжень, яку можна зрозуміти тільки на основі знання і тлумачення російських інтелектуально-філософських нуртів; 4) без розуміння російської цивілізаційно-культурної специфіки ми опинимося перед *безміром історичних та культурних проблем* (наприклад, чому благородне, на перший погляд, слов'янофілство дало такі страшні плоди – шовінізм і «чорносотенство» в російській політиці, або чому російський лібералізм-демократизм виявився таким слабким в умовах імперії тощо), які не зможемо пояснити, а це потягне за собою нову хвилю захоплення всім російським, оскільки російська культура й надалі стоятиме перед Україною, як *велетенський Сфінкс* – загадковий і привабливий;

– водночас історія російської філософської думки в її найяскравіших іменах – творчість П.Чаадаєва, І.Кіреєвського, А.Герцена, П.Юркевича, Ф.Достоевського, Л.Толстого, В.Розанова, В.Соловйова, Д.Мєрежковського, П.Флорєнського, Г.Шпєта, С.Франка, Н.Бєрдяєва, Г.Фєдотова, Л.Карсавіна, В.Зєньковського та ін. – є явищем світового значення, вона ілюструє процес творення оригінальної лінії світової філософії, яка ґрунтувалася великою мірою на тих цивілізаційних, культурних, інтелектуальних традиціях, які виробляла Україна, адже всі філософування цих мислителів були можливі тільки на тій духовно-світоглядній основі, яку виробили українські богослови XVI – XVIII ст., пізнаючи її, ми глибоше пізнаємо самих себе;

– без розуміння російських ліво-соціалістичних тенденцій, які мали такі химерні переплетення із російською деспотично-рабською ментальністю, ми ніколи *не зрозуміємо демонізму російського большевизму-комунізму*, а це треба знати й тлумачити, бо українці найбільше в світі постраждали від його репресивної системи;

– ми повинні добре знати *всі шляхи російської історії* з тим, щоб зрозуміти, як в Московії витворилася надзвичайної сили політична інерція до поглинання довколишніх просторів, як ця окраїнна держава Європи зуміла витворити собі дуже агресивну імперську ідеологію, які релігійно-культурні міфи живлять російський експансіонізм, роблять його таким жорстоким та фанатичним;

– нам потрібен російський історичний і культурний контекст, аби глибоше зрозуміти причини й характер тих *ідейно-духовних пасток*, в які потрапила Україна від початку свого першого національно-культурного відродження XVI-XVII ст. – поява перших українських православних догматиків та антизахідних тенденцій (діяльність і творчість Л.Зизанія, І.Вишенського, Є.Плетєнецького, Й.Борєцького, І.Копинського, Л.Барановича, П.Могили та ін.);

– водночас історія російської філософської думки в її найяскравіших іменах

– російський ідейно-політичний дискурс є чудовою площиною для того, аби зрозуміти всі загрозливі тенденції до витворювання *ідеологічної та геополітичної програми російського імперіалізму*, який ще надовго, можливо, й на століття буде загрозою для Європи і України як її найсхіднішого флангу;

– морально-ціннісне, ідеологічне, культурне змагання між Східною Європою, яку ніби монополізувала собі Російська цивілізація, і Середньою Європою, як ми це описали вище, буде ще тривати довго і для України «російський Сфінкс» (Р.Бжєський) буде тією *цивілізаційною амальгамою ідейного хаосу, політичного деспотизму, культурно-ментальної патології*, через пізнання якої буде можливим *наш отір* їй і *наше виживання* як середньоевропейської нації.